

współczesnych przemian w warunkach narastającego zagrożenia, katastrofą ekologiczną, danie podstaw metodycznych kartowania elementów i zasobów środowiska (także zasad monitoringu i banku danych) oraz syntezy etapowe.

5) Główną formą organizacyjną realizacji był problem MRI-25 Przemiany środowiska geograficznego (przyrodniczego), obejmujący następujące kierunki (grupy) prac:

I. Paleogeograficzne zmiany środowiska przyrodniczego Polski w warunkach wahań klimatu i narastającej antropopresji;

II. Mechanizm obiegu energii i materii w geosystemach w warunkach ingerencji człowieka;

III. Współczesne cechy środowiska geograficznego kraju (w skali przeglądowej);

IV. Prognoza zmian środowiska przyrodniczego Polski;

V. Podstawy metodyczne zbierania informacji o elementach i zasobach środowiska.

Drugą formą winny być badania indywidualne placówek i osób indywidualnych - najważniejsze z pośród nich winny korzystać z pomocy finansowej.

6) Dla realizacji tych celów niezbędne są następujące warunki:

a) Modernizacja warsztatu badawczego, a szczególnie organizacja sieci stacji fizycznogeograficznych (w skali kraju). Na te cele muszą się znaleźć środki finansowe,

b) Interdyscyplinarny charakter badań, zapewniony m.in. przez rozbudowę zakładów paleogeografii, hydrologii i in. oraz przez wciągnięcie do współpracy gleboznawców, geologów, ekologów i in.;

c) Standaryzacja metod badawczych (dotąd nieporównywanych np. geomorfologii);

d) Opracowanie koncepcji metodologicznych nauk fizycznogeograficznych i podporządkowanie im aparatu metodycznego;

e) Ożywienie współpracy naukowej z zagranicznymi ośrodkami.

ZBYSZKO CHOJNICKI

STAN I TENDENCJE GEOGRAFII POLSKIEJ ORAZ PODSTAWY PROGRAMU DALSZEGO JEJ ROZWOJU

1. WSTĘP

Stan i tendencje geografii polskiej były w okresie powojennym wielokrotnie przedstawiane i oceniane w szeregu publikowanych artykułach, zwłaszcza na łamach „Przeglądu Geograficznego”. Były też przedmiotem zainteresowań konferencji ogólnokrajowych m.in. w Osiecznej w 1955 r., w Jabłonnie w 1966 r., w Poznaniu w 1972 r. oraz niektórych posiedzeń plenarnych Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk.

Ogólnie biorąc, analiza stanu geografii polskiej dotyczyła głównie tzw. dorobku geografii i obejmowała charakterystykę tematyczną poszczególnych działów i gałęzi geografii i porównanie ich wzajemnych pozycji rozwojowych. Zasadniczym elementem tej analizy było formułowanie koncepcji zespołów tematycznych poszczególnych działów lub gałęzi geografii oraz ustalenie ich wagi i luk w strukturze przedmiotowej i tematycznej geografii. W mniejszym stopniu natomiast zajmowano się właściwą problematyką metodologiczną geografii obejmującą analizę struktury wiedzy geograficznej i postępowania badawczego.

W analizach tych dominował pozytywny ton ocen dotyczących stanu geografii polskiej. Jednakże w ostatnich latach pojawiły się opinie krytyczne, wyrażające zaniepokojenie sytuacją poznawczą i społeczną geografii polskiej. Wzrosło też zainteresowanie podstawami metodologicznymi geografii. Na gruncie tym przygotowana została Ogólnopolska Konferencja Geograficzna w Rydzynie.

Konferencję w Rydzynie różniły od dotychczasowych spotkań tego typu następujące aspekty: (1) krytycznie rozpatrzono problematykę geografii polskiej w ujęciu metodologicznym, (2) na tle geografii światowej, (3) konferencja była przygotowana przez geografów należących do młodszego pokolenia, a (4) dotyczyła całej geografii.

Podstawą charakterystyki rozwoju geografii polskiej było określenie głównych koncepcji i tendencji badawczych w geografii światowej oraz

orientacji filozoficzno-metodologicznych rozpatrywanych na gruncie różnych kierunków filozoficznych. Przedstawienie orientacji filozoficzno-metodologicznych geografii wywołało szczególne zainteresowanie i było punktem wyjścia sporu o ocenę stanu polskiej geografii społeczno-ekonomicznej. Chociaż propozycje określenia głównych „paradygmatów” geografii społeczno-ekonomicznej wzbudziły sprzeciwy co do trafności takiej konceptualizacji, to jednak dyskusja, jaka powstała na ten temat, okazała się zasadniczym elementem krytycznej analizy stanu geografii polskiej, gdyż podjęła istotny problem podstawowych koncepcji myślenia i działania naukowego.

Ujęcie takie było w wysokim stopniu wynikiem opracowania referatów przez młodszą generację geografów, którzy położyli główny nacisk, zwłaszcza w referatach dotyczących geografii społeczno-ekonomicznej, na problematykę filozoficzno-metodologicznej geografii i krytykę jej dotychczasowego stanu naukotwórczego. Ta swoista konferencja pokoleniowa w gruncie rzeczy prezentowała jednak bardziej postawy komplementarne niż antagonistyczne.

Przedstawione na Konferencji referaty objęły w zasadzie całość geografii, chociaż w podziale na: 1) geografie społeczno-ekonomiczną, 2) geografie fizyczną, 3) geografie regionalną i 4) kartografię. Geografowie społeczno-ekonomiczni skoncentrowali się na problematyce stanu i tendencji geografii polskiej rozpatrywanej na gruncie jej orientacji filozoficznych i na krytycznej ocenie jej sytuacji poznawczej oraz przebudowie jej założeń teoretycznych. Geografowie fizyczni zajęli się natomiast głównie wewnętrzną strukturą badawczą geografii fizycznej w układzie poszczególnych poddyscyplin oraz analizie jej założeń problemowych, określeniu luk badawczych i krytyce osiągnięć. Geografowie regionalni starali się przede wszystkim wykazać odrębność geografii regionalnej i jej funkcji. Kartografowie natomiast analizowali założenia teoretyczne języka kartografii i przedstawili krytyczne ujęcie jej stanu.

Wyniki Konferencji w Rydzynie polegają przede wszystkim na określeniu statusu i funkcji geografii i geografów w Polsce, rozeznaniu orientacji teoretyczno-metodologicznych geografii, określeniu jej niedostatków, (zwłaszcza tak jak przedstawiają się w opinii młodszej generacji) i uzmysłowieniu sobie stanu kultury intelektualnej i samowiedzy geografów.

Problematyka Konferencji w Rydzynie nasuwa szereg refleksji metodologicznych dotyczących teraźniejszości i przyszłości geografii polskiej. Przedstawię je w odniesieniu do dwóch zagadnień: 1) stanu i tendencji geografii polskiej oraz 2) programu dalszego jej rozwoju.

2. STAN I TENDENCJE GEOGRAFII POLSKIEJ

Za podstawę charakterystyki stanu i tendencji geografii polskiej przyjmuję jej ujęcie w postaci systemu społeczno-poznawczego. Geografię, jak każdą naukę, można pojmować jako system społeczno-poznawczy, tj. taki sy-

stem konkretny, który obejmuje zbiorowość badaczy uprawiających działalność naukową w zakresie określonego pola badawczego: wytworem tej działalności jest wiedza naukowa. Środowiskiem lub otoczeniem tego systemu jest społeczeństwo, między którym a nauką zachodzi oddziaływanie polegające z jednej strony na wpływie nauki na problematykę społeczną, a z drugiej na wpływie czynników ekonomicznych i politycznych na naukę.

W takim ujęciu geografia polska stanowi konkretny system społeczno-poznawczy złożony z określonych dyscyplin będących jej podsystemami powiązany mi ze sobą. Jest ona z kolei podsystemem rodzajowym nauki polskiej jako jej składnik oraz podsystemem regionalnym geografii globalnej czyli światowej.

Koncepcja taka uwzględnia zasadnicze aspekty nauki, a więc oprócz aspektu poznawczego dotyczącego postępowania badawczego i jego rezultatu - wiedzy naukowej obejmuje również aspekt społeczny dotyczący charakteru społeczności badaczy i związków nauki ze społeczeństwem.

Wychodząc z tych założeń przyjmuję, że analiza stanu i tendencji geografii polskiej jako konkretnego i realnego systemu społeczno-poznawczego obejmie jego trzy główne elementy:

- A) społeczność akademicką geografów,
- B) postępowanie badawcze i jego wyniki,
- C) powiązania, rolę i sytuację społeczną geografii.

2.1. Społeczność akademicka geografów

Społeczność akademicka geografów tworzy grupa badaczy uprawiających działalność naukową w zakresie pola badawczego geografii. Stąd też charakterystykę społeczności geografów trzeba poprzedzić przedstawieniem pola badawczego geografii i jej struktury wewnętrznej. Na tej podstawie należy przedstawić podział specjalizacyjny badaczy, ich przynależność instytucjonalno-organizacyjną, kształtowanie się szkół naukowych i różnic pokoleniowych oraz karier naukowych.

Kolejno omówimy więc:

- 1) pole badawcze geografii, tj. jej dyscypliny składowe i ich związki,
- 2) specjalności badawcze,
- 3) przynależność instytucjonalno-organizacyjną, szkoły naukowe, różnice pokoleniowe oraz charakter kariery naukowej.

2.1.1. Pole geografii - dyscypliny składowe i ich związki

Chociaż geografowie polscy traktują swoją naukę jako całość, to jednak wyraźnie dzieli się ona na dwie główne dyscypliny: geografie fizyczną i geografie społeczno-ekonomiczną. Ponadto wyróżnia się geografie regionalną, co nie jest jednak powszechnie akceptowane.

Podział na geografie fizyczną i geografie społeczno-ekonomiczną ma głęboki charakter i jest wyrazem różnic, jakie upatruje się między pozna-

niem sfery przyrodniczej i społecznej - różnic dotyczących odmienności faktów i prawidłowości, a co za tym idzie metod i wyników badania. Mimo wielokrotnie deklarowanych prób przezwyciężenia tych różnic na gruncie geografii, nie posiada ona uznanej, jednolitej koncepcji przedmiotowej, stanowiącej podstawę preteoretyczną geografii. Tak więc sytuację problemową i metodologiczną geografii określa jej podział na geografii fizyczną i społeczno-ekonomiczną i związana z nim tendencja do dalszej dezintegracji, wynikająca głównie z pogłębiającej się specjalizacji oraz słabnięcia powiązań wewnątrz geografii. Geografia polska przypomina raczej koalicję a niżeli wspólnotę. Stąd też coraz częściej stosuje się nazwę „nauki geograficzne” zamiast „geografia”.

Pole badawcze podstawowych dyscyplin wchodzących w skład geografii polskiej przedstawia się następująco.

Geografia fizyczna obejmująca głównie sferę przyrodniczą ma budowę dwupoziomową. Pierwszy poziom, specjalistyczny, który dotyczy badania składników epigeosfery obejmuje geomorfologię, klimatologię i hydrografię (hydrologię) wraz z oceanografią; typ ten reprezentują też: geografia gleb i biogeografia, które jednak nie należą organizacyjnie do geografii. Drugi poziom, całościowy, dotyczący badania środowiska geograficznego i jego związków ze społeczeństwem, zawiera geografii fizyczną ogólną lub kompleksową.

Geografię fizyczną w Polsce cechuje: 1) preferowanie badań aspektu fizykochemicznego nad biotycznym i paleogeograficznego nad dynamicznym, 2) przewaga zainteresowań badawczych poziomu wyspecjalizowanego nad całościowym i stały wzrost specjalizacji, 3) dominująca rola geomorfologii i jej dążenie do uzyskania rangi samodzielnej dyscypliny naukowej oraz wzrost jej powiązań z geologią czwartorzędu.

Geografia społeczno-ekonomiczna ma budowę jednopoziomową. Występują w niej jednak dwie tendencje. Jedną specjalizacyjną wyraża się w podziale geografii ekonomicznej na poddyscypliny: geografii osadnictwa, ludności, rolnictwa, przemysłu, transportu, usług, turystyki, a ostatnio także geografii społecznej. Druga tendencja, całościowa, zmierza do utrzymania jej niepodzielności oraz stawiania i rozwiązywania problemów w ujęciu kompleksowym.

Polską geografii społeczno-ekonomiczną cechuje: 1) przewaga problematyki wyspecjalizowanej nad kompleksową i gałęziowej nad regionalną, 2) ograniczenie badań do obszaru Polski, 3) dominacja podejścia przestrzennego, czego symptomem są kolejne mutacje problemu węzłowego, a następnie międzyresortowego „Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju”.

Wyróżnienie geografii regionalnej jako trzeciego składnika geografii nie jest w pełni akceptowane przez geografów polskich, głównie ze względu na nieokreśloność jej sytuacji problemowej i metodologicznej. Geografia regionalna jest traktowana przeważnie jako regionalnie lub terytorialnie syntetyzujący etap badań prowadzonych w ramach geografii fizycznej lub ekonomicznej, albo jako ich łączny wynik. Szereg prac tego typu nie jest jednak rezultatem badań geograficznych i należy do wiedzy pomocniczej.

Powiązania wewnętrzne łączące główne dyscypliny wchodzące w skład geografii polskiej - geografii fizyczną i społeczno-ekonomiczną - mają w wyższym stopniu charakter społeczno-organizacyjny aniżeli przedmiotowy i problemowy.

Słaba więź przedmiotowa i problemowa geografii jest rezultatem nie tylko braku określonej koncepcji przedmiotu geografii, a więc uznanej preteorii geografii, lecz przede wszystkim braku wspólnej platformy naczelných problemów badawczych, które byłyby rozwiązywane przez geografii fizyczną i społeczno-ekonomiczną w sposób komplementarny.

Główną rolę w kształtowaniu powiązań łączących geografii pełni więc więź społeczno-organizacyjna. Więź ta polega na wspólnocie instytucjonalnej organizacji akademickiej geografii, nauczania i stopni naukowych oraz interesów badawczych geografów jako grupy społecznej uczonych i jej odrębności w stosunku do innych grup o podobnym statusie.

Powiązania zewnętrzne geografii działają osłabiająco na jej spójność. Z jednej strony dyscypliny wyspecjalizowane geografii fizycznej coraz silniej wiążą się z naukami o Ziemi. Dotyczy to zwłaszcza geomorfologii i jej związków z geologią czwartorzędu. Z drugiej strony wzmacnia się związek geografii społeczno-ekonomicznej z naukami ekonomicznymi i urbanistyką, a w ostatnim czasie socjologią. Jednocześnie istnieje tendencja do oderwania od geografii problematyki badań przestrzenno-ekonomicznych na gruncie koncepcji tzw. nauk przestrzennych. Programowo biorąc „nauki przestrzenne” ujmuje się jako zespół problemów mających stanowić podstawę planowania przestrzennego i (lub) regionalnego.

2.1. Specjalności badawcze

Określenie specjalności badawczych może być przeprowadzone bądź na drodze autoidentyfikacji badaczy, bądź też kwalifikacji ich wyników badawczych. Ograniczymy się do pierwszego sposobu opartego na deklaracjach badaczy.

Analiza danych dotyczących deklarowanych zainteresowań badawczych 136 samodzielnych pracowników naukowych zatrudnionych w naukowych placówkach geograficznych zawarta w Informatorze Nauki Polskiej 1980/81 wykazuje aż 79 kombinacji specjalności, w tym 63 mieszczących się w ramach przedmiotowych i problemowych geografii. Zakres ich jest bardzo zróżnicowany od właściwych specjalności, takich jak „geografia fizyczna”, geografia ekonomiczna, kartografia, geografia regionalna, poprzez subspecialności, jak np. klimatologia, geografia osadnictwa, aż po węższe ujęcia, jak np. historia kartografii. Niektóre z deklaracji mają charakter jednostkowy i nie powtarzają się.

Na czoło specjalności wysuwa się geografia fizyczna, do której przynależność deklaruje 67 geografów, tj. 56%. Jej dominującą podspecialnością jest geomorfologia (31 osób, tj. 26%), a następnie klimatologia i (lub) meteorologia (8 osób, tj. 7%), hydrografia i hydrologia (7 osób, tj. 6%).

Natomiast do geografii fizycznej kompleksowej przynależą jedynie 2 osoby. Należy jednak dodać, że geomorfologia licznie występuje w deklaracjach jako specjalność niepodporządkowana kategorii geografii fizycznej (13 osób), a więc samodzielna specjalność z różnymi podspecjalnościami.

Geografia ekonomiczna występuje na drugim miejscu (39 osób, tj. 32%), przy czym 1/3 osób uznaje ją jako specjalność bez dalszych podspecjalności, na czoło których wysuwa się geografia osadnictwa i ludności (10 osób). Nie-wielki jest udział badaczy uznających za swą specjalność geografię re-gionalną (4 osoby).

Podstawowe specjalności właściwe dla geografii stanowiące grupy za-interesowań badawczych przedstawiają się więc następująco:

Specjalność	Liczba badaczy	%
Geografia fizyczna	67	56
Geografia ekonomiczna	39	32
Geografia regionalna	4	3
Kartografia i tele- detekcja	7	6
Dydaktyka geografii	2	2
Geografia (bez podania spe- cjalizacji)	1	1
	120	100

Głównymi specjalnościami są zatem geografia fizyczna i ekonomiczna, ale występuje również tendencja do autoidentyfikacji swojej specjalności jako węższej kategorii, czego najwyraźniejszym przykładem jest geomorfologia.

2.1.3. Przynależność instytucjonalno-organizacyjna, szkoły naukowe, różnice pokoleniowe i charakter kariery naukowej

Instytucjonalnie występują dwa układy organizacyjne: 1) Polskiej Aka-demii Nauk, do którego wchodzi Instytut Geografii i Przestrzennego Za-gospodarowania, 2) Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, który obejmuje wydziały: Geografii i Studiów Regionalnych UW oraz Nauk Geo-graficznych i Nauk Geologicznych UAM; instytuty uniwersyteckie: UMK, UMCS, UWr, UJ, UŁ, UG, UŚL; instytuty WSP w Krakowie i Kielcach oraz zakłady geografii ekonomicznej AE i WSE.

Preferencje instytucjonalne, jakie posiadają instytuty PAN (brak ob-ciężań dydaktycznych, periodyki i wydawnictwa centralne, oficjalne kontak-ty i wyjazdy zagraniczne), sprawiły, że Instytut Geografii i Przestrzen-nego Zagospodarowania PAN odgrywał główną rolę w reprezentacji geografii polskiej za granicą, co podnosiło prestiż jego pracowników. W zakresie geo-grafii ekonomicznej, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych był inicjatorem nowych koncepcji i programów badawczych i organizatorem krajowych i międzynarodowych konferencji geograficznych.

Wiąże się z tym kształtowanie szkół naukowych tworzonych przez grupy badaczy będących wspólnotą o określonych celach badawczych i poglądach oraz oryginalnym i poważnym wkładzie w rozwój swojej dyscypliny naukowej, które przybrało odmienny charakter na gruncie geografii fizycznej i spo-łeczno-ekonomicznej.

W geografii fizycznej w latach pięćdziesiątych wystąpiło zróżnicowanie regionalno-problemowe zainteresowań badawczych polegające na powstaniu empirycznych szkół naukowych w zakresie geomorfologii. Szkoły te kształ-towały się wokół wybitnych autorytetów naukowych: J. Dylika, M. Klimaszew-skiego, R. Galona, A. Jahna - w ośrodkach naukowych łódzkim, krakowskim, toruńskim i wrocławskim i znalazły swoją specyfikę w różnej regionalnie i problemowo tematyce badań i w odrębnych koncepcjach badań terenowych opar-tych na odmiennych założeniach przyjętych w kręgu współpracujących bada-czy. Natomiast w latach siedemdziesiątych wystąpił silny rozwój ośrodka po-znańskiego w zakresie geomorfologii wsparty o rozwój badań laboratoryjnych.

W geografii społeczno-ekonomicznej natomiast wystąpiła, zapoczątkowana w latach pięćdziesiątych silniejsza tendencja integracji programowej in-spirowana przez poglądy S. Leszczyckiego, zawierające postulat powiązania badań geograficznych z przebudową życia społecznego i gospodarczego kraju i aktywnego udziału w tym geografii opartej o specjalizację badawczą. Na tym gruncie kształtowała się swoista polska szkoła geografii ekonomicznej z dominującą rolą Instytutu Geografii PAN, obejmująca szeroki zakres ba-dań w ujęciu przestrzenno-ekonomicznym prowadzonych w różnych ośrodkach i w obrębie różnych kręgów współpracujących badaczy. Uzyskała ona uznanie za granicą w zakresie wyników dotyczących struktury regionalnej i regio-nalizacji kraju oraz problematyki osadniczej i rolniczej. W latach sie-demdziesiątych pojawiły się w polskiej geografii ekonomicznej symptomy re-orientacji metodologicznej związanej głównie z rozwojem zastosowań metod ilościowych i zróżnicowaniem koncepcji programowych oraz wzrostem roli o-środków regionalnych, a zwłaszcza poznańskiego.

W ostatnim czasie natomiast wzrosło zainteresowanie problematyką fi-lozoficzną wśród badaczy młodszego pokolenia, co wyraziło się m.in. w po-stulatach przebudowy geografii społeczno-ekonomicznej na wzór orientacji hu-manistycznej powstałej w geografii anglosaskiej.

Między starszym i młodszym pokoleniem geografów nie występowały w za-sadzie istotne różnice postaw i poglądów na temat charakteru i roli geo-grafii. Tak jak w całej nauce polskiej czynnikiem sprzyjającym postawom konformistycznym a osłabiającym krytyczne i polemiczne jest wielostopniowy, hierarchiczny model kariery naukowej (od stopnia doktora aż po godność członka rzeczywistego PAN). Model ten poprzez swoją wielostopniowość i zwią-zek rangi (i wieku) z uprawnieniami opiniotwórczymi i decyzyjnymi chroni badaczy o wyższej pozycji przed krytyką badaczy o niższej pozycji. Dodat-kowym czynnikiem osłabiającym podejmowanie krytyki naukowej jest układ wzajemnych zależności wynikający z opiniowania awansu naukowego. Wzmacnia to nastawienie młodszych badaczy na wykonywanie prac na stopnie naukowe oraz wybór koncepcji i problematyki preferowanej przez opiniujących.

W geografii fizycznej przeważa w związku z tym podejście „warsztatowe”, preferujące prace wycinkowe wykonywane na wzór mistrzów, po często długoletnim terminowaniu i oparte na kumulacyjnej koncepcji narastania wiedzy, co częściowo uzasadnia jej przyrodniczo-opisowy charakter.

W geografii społeczno-ekonomicznej natomiast podejmuje się znaczną liczbę prac o charakterze „technikoncentrycznym”, tj. kładących większy nacisk na stosowanie określonych narzędzi badawczych, głównie metod analizy statystycznej aniżeli na sam problem merytoryczny i jego wyniki.

2.2. Postępowanie badawcze i jego wyniki - orientacja i modele filozoficzno-metodologiczne geografii polskiej

Charakterystykę postępowania badawczego i jego wyników stanowiącą zasadniczy składnik analizy stanu i tendencji geografii polskiej najbardziej syntetycznie ująć można w postaci jej orientacji filozoficzno-metodologicznej.

Orientacja filozoficzno-metodologiczna stanowi ideał racjonalności myślenia i działania naukowego i występuje w postaci modeli przyjmowanych wyraźnie lub milcząco przez badaczy. Modele te obejmują zasady postępowania badawczego i charakteru poznawczo-logicznego wiedzy geograficznej oraz ich funkcje poznawcze i pozapoznawcze. Określenie orientacji ma istotne znaczenie dla zrozumienia stanu i tendencji geografii ze względu na swoje głębsze ujęcie natury poznawczej geografii.

Sądzę, że taka koncepcja orientacji filozoficzno-metodologicznej trafnie przedstawia stanowisko poznawcze geografii aniżeli ujęcie jej na gruncie określonego kierunku filozoficznego, np. neopozytywizmu, strukturalizmu, fenomenologii itp.

W geografii polskiej brak było w okresie powojennym szerszych i głębszych zainteresowań problematyką jej podstaw filozoficzno-metodologicznych. Po okresie intensywnego ale płytkiego zainteresowania koncepcjami materializmu dialektycznego i historycznego w latach następnych mimo deklarowania orientacji marksistowskiej przeważała postawa obojętności wobec problematyki filozoficzno-metodologicznej geografii. Spowodowane to było niską samoświadomością metodologiczną geografów, brakiem zainteresowań orientacjami filozoficzno-metodologicznymi w geografii światowej oraz przewagą postawy pragmatycznej nad teoretyczną.

Głębsza analiza podstaw polskiej geografii wykazuje, że jej podstawowa orientacja ma charakter scjentystyczny, chociaż przyjęta została w sposób milczący, tj. na drodze stosowania jej, jednak bez formułowania jej założeń doktrynalnych.

Przez orientację scjentystyczną rozumiem pogląd, który przyjmuje, że celem geografii jest poznanie pojęciowe rzeczywistości, o obiektywnym charakterze, stanowiące jedyną formę poznania i podstawową jego wartość, realizowane w postaci jednolitego wzorca postępowania badawczego wspólnego

dla nauk empirycznych. Przeciwna jej orientacja antyscjentystyczna odrzuca te założenia, a przede wszystkim odrzuca jednolitą koncepcję badania naukowego i przyjmuje zasadniczą odmienną poznanie w dziedzinie przyrody i społeczeństwa.

W zasadzie orientacja scjentystyczna stanowi ideał racjonalizujący cele postępowania badawczego i struktury wiedzy całej geografii, ale konkretyzacje jej modeli badawczych, znajdujące wyraz w praktyce badawczej kształtują się odmiennie w geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej. Odmienny charakter konkretyzacji modeli badawczych geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej opiera się na odmienności ujmowania przedmiotu badań i jego aspektów poznawczych.

Kształtowanie tych modeli ma odmienny charakter aniżeli głównych modeli filozoficzno-metodologicznych występujących na gruncie geografii zachodniej.

Orientacja scjentystyczna występuje w geografii polskiej w postaci trzech głównych wzorów jej uprawiania: 1) tradycyjno-empirycznego, 2) indukcyjnego i 3) hipotetyczno-modelowego.

Model tradycyjno-empiryczny preferuje badania faktyczne indywidualnych obiektów i zjawisk lub ich czasoprzestrzennie ograniczonych klas jako interesujących samych przez się. Zasadniczymi metodami analitycznymi jest klasyfikacja i regionalizacja jakościowa. Wyniki badawcze mają głównie charakter opisowo-informacyjny, a ich zasadniczym składnikiem końcowym jest ujęcie i obraz kartograficzny oraz synteza regionalna. Interpretacja tych wyników przybiera postać opisu wyjaśniającego. Różnice w realizacji tego modelu na gruncie geografii fizycznej i geografii ekonomicznej dotyczą charakteru danych faktycznych i ich interpretacji.

W geografii fizycznej kładzie się nacisk na zbieranie materiału faktycznego na drodze obserwacji bezpośredniej o charakterze terenowym i opracowanie go w ujęciu typologicznym. Szczególne znaczenie mają metody kartowania terenowego i kartograficzne opracowanie wyników, czego przykładem może być mapa hydrograficzna i geomorfologiczna. Próby interpretacji wyników badawczych o charakterze faktycznym są dokonywane na gruncie praw przyrodniczych, a zwłaszcza fizykochemicznych oraz zasad geologii.

W geografii ekonomicznej natomiast postępowanie badawcze jest w mniejszym stopniu związane z obserwacją terenową i opiera się na wykorzystywaniu danych faktycznych pochodzących z dokumentów oficjalnych i statystyki urzędowej. Główny nacisk kładzie się na metody analizy tych materiałów, obejmujące metody graficzne, typologię i regionalizację i wykorzystujące kategoryzacje pojęciowe nauk ekonomicznych, demografii i urbanistyki dla przeprowadzenia interpretacji materiału faktycznego głównie w ujęciu przestrzennym lub poprzez ustalenie związków ze zmiennością środowiska przyrodniczego.

Na czoło funkcji pełnionych przez ten typ wiedzy geograficznej wysuwają się funkcje opisowo-informacyjne, które mogą być wykorzystywane dla celów praktycznych w postaci diagnoz stanu zagospodarowania przestrzennego oraz elementów środowiska geograficznego.

Głównym ideałem badawczym modelu tradycyjno-empirycznego jest doskonałość „warsztatowa”. Na ogół też podejścia tego nie wiązano z jakąś określoną koncepcją filozoficzno-metodologiczną, traktując je jako „normalne” postępowanie badawcze właściwe dla geografii. Niektórzy badacze próbowali je uzasadniać na gruncie materializmu dialektycznego.

Model indukcyjny rozwinął się w geografii polskiej pod hasłem jej „unaukowania” i kwantyfikacji oraz zbliżenia do poziomu nauk ścisłych poprzez dążenie do zwiększenia ogólności i ścisłości wiedzy formułowanej w kategoriach ogólnych historycznie lub uniwersalnych na drodze indukcyjnej. Badanie indywidualnych obiektów i zjawisk stanowi podstawę ustalenia ich własności jako reprezentantów pewnych typów lub klas rozpatrywanych w kategoriach ogólnych lub też w postaci zależności zachodzących między nimi. Koncepcja ta wyraźniej występuje na gruncie geografii ekonomicznej niż w geografii fizycznej.

W geografii ekonomicznej wystąpiła ona głównie w związku z wprowadzeniem metod matematyczno-statystycznych, a zwłaszcza metod taksonomii numerycznej, regresji, analizy czynnikowej i składowych głównych. Podejście wiąże się z przesunięciem uwagi na przestrzenne rozpatrywanie struktury rzeczywistości, co wyraziło się w tzw. analizie przestrzennej. Nie doprowadziło to jednak do powstania wiedzy geograficznej o charakterze nomologiczno-teoretycznym, pozwalającej głębiej poznać i wyjaśnić zmiany rzeczywistości ekonomicznej i społecznej. Zainteresowanie metodami statystycznymi przyczyniło się też do nadmiernego technikocentryzmu, a więc stosowania metod statystycznych z punktu widzenia ich finezyjności, z pominięciem ich wyników empirycznych. Wyniki te mają bardziej ścisły i użyteczny charakter oraz pozwalają na wykorzystanie ich dla celów prognostycznych, rozszerzając tym samym ich praktyczne znaczenie. Uczyniło to jednak wiedzę geograficzną mniej ciekawą i atrakcyjną w szerokich kręgach czytelników.

W geografii fizycznej koncepcja ta ma charakter mniej wyraźny i nie posiada programowego znaczenia. Wyraziła się ona z jednej strony w przesunięciu uwagi na badania procesów z przewagą jednak na badania genezy w ujęciu historycznym, a z drugiej w znacznym postępie w wykorzystaniu instrumentów i technik fizykochemicznych i pomocniczych badań laboratoryjnych.

Postęp ten został jednak ograniczony brakami nowoczesnego wyposażenia technicznego oraz stosowaniem indukcji prowadzącej do samoograniczenia w rozwoju teorii.

Wiedza geograficzna nabrała większej ścisłości, ale nie zwiększyło to jej roli wyjaśniającej, chociaż częściowo zwiększyło to jej znaczenie informacyjne i prognostyczne, a przez to także znaczenie praktyczne.

Model hipotetyczno-dedukcyjny, chociaż postulowany, nie uzyskał akceptacji w polskiej geografii. Podstawowy element tego modelu - formułowanie hipotez o możliwie wysokim stopniu ogólności i sprawdzenie ich na podstawie szczególnie istotnych faktów dla budowy dobrych teorii - nie został wprowadzony do praktyki badawczej na szerszą skalę i nie uzyskał

znaczącego uznania. W modelu tym istotne miejsce zajmuje budowa wiedzy teoretycznej pogłębiającej poznanie podstawowych procesów i systemów i umożliwiającej ich wyjaśnienie. Realizację tego modelu utrudniły jednak z jednej strony obawy przed nadmierną idealizacją wiedzy geograficznej, a z drugiej trudności z przebudową pojęciową założeń geografii w ujęciu procesowym i systemowym.

W geografii społeczno-ekonomicznej koncepcja ta rozwijana jest głównie w ujęciu matematyczno-modelowym. Nurt ten nie doprowadził jeszcze do uzyskania oryginalnych wyników teoretycznych, pozwalających na lepsze zrozumienie realiów społeczno-ekonomicznych kraju. Jednym z powodów tego stanu rzeczy jest zainteresowanie ogólnoformalnymi koncepcjami, których rozwijanie na gruncie naszej rzeczywistości nie daje właściwych wyników, m.in. na skutek odmienności założeń mechanizmów działania socjalistycznego systemu społecznego i gospodarczego od tkwiących u podstaw aplikowanych modeli założeń dotyczących zachodnich społeczeństw.

W geografii fizycznej nie nastąpił jakiś zasadniczy przełom związany z przejściem od modelu indukcyjnego do hipotetyczno-dedukcyjnego. Próby budowy teorii na gruncie procesowego ujmowania rzeczywistości nie wyszły poza metody testowania koncepcji za pomocą żmudnie gromadzonych materiałów terenowych. W małym stopniu wykorzystuje się natomiast metody eksperymentalno-symulacyjne i modelowanie bardziej złożonych sytuacji.

Wszystko to sprawia, że nurt teoretyczno-modelowy jest w geografii polskiej bardziej programem niż praktyką badawczą.

Ogólnie biorąc geografia polska mocno tkwi w koncepcjach empirycznych o dominacji podejścia empiryczno-indukcyjnego. Zarówno postępowanie badawcze, jak i wyniki badawcze cechuje przewaga zainteresowań empirycznych nad teoretycznymi. Na gruncie modelu tradycyjno-empirycznego najwyższymi cennymi były syntezy regionalne częściowe lub całkowite, a na gruncie modelu indukcyjnego problemowe charakterystyki o postaci generalizacji historycznych.

Wiedza ta pełni głównie funkcje opisowo-informacyjne, a w małym stopniu funkcje wyjaśniające, prognostyczne i praktyczne, co jest przynajmniej w części rezultatem jej ateoretycznego charakteru.

Sytuacja geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej jest w tym względzie podobna. W rozważaniach na ten temat szczególne znaczenie przywiązuje się do funkcji praktycznej, dotyczącej usprawniania działalności praktycznej. Ma ona głównie charakter pośredni, a więc dotyczy rozwiązywania problemów praktycznych.

Geografia fizyczna pełni te pośrednie funkcje skromnie, ale solidnie, dostarczając głównie informacji dotyczących zasobów i stanu środowiska geograficznego i jego zmian, które mogą być wykorzystane jako informacje określające przyrodnicze warunki brzegowe aktualnego i potencjalnego rozwoju gospodarczego.

Geografia społeczno-ekonomiczna chociaż problemowo znajduje się w centrum problematyki perspektywicznego rozwoju społecznego i gospodarczego kraju i żywi ambicje kształtowania programów rozwoju w tym zakresie, w

małym stopniu realizuje tę funkcję ze względu na fenomenalistyczny i płytki charakter wyników. Stąd też niewielki udział geografii w kształtowaniu sposobów i środków naprawy gospodarki polskiej i przewyciężenia kryzysu gospodarczego i społecznego.

Mimo zainteresowań koncepcjami humanistycznymi w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej orientacja antycjentystyczna nie stała się podstawą myślenia teoretycznego i dociekań badawczych, a więc nie znalazła zastosowania w praktyce badawczej. Wydaje się mało użyteczna przede wszystkim ze względu na subiektywizację wyników oraz nadmierne akcentowanie roli geografa nie jako badacza, lecz jako moralisty-reformatora. Ideologizacja geografii według wzoru niektórych koncepcji tzw. geografii humanistycznej może pozbawić geografę jej walorów poznawczo-informacyjnych i włączyć w ramy pojęciowe tych dyscyplin, które nie tyle badają rzeczywistość, co ją interpretują na podstawie preferencji ideologicznych.

2.3. Związki geografii polskiej z nauką i społeczeństwem

Przedstawienie związków geografii polskiej z nauką i społeczeństwem ograniczę do uwag odnoszących się do dwóch zagadnień:

- 1) miejsca geografii polskiej w geografii światowej,
- 2) roli geografii polskiej w nauce i społeczeństwie.

2.3.1. Miejsce geografii polskiej w geografii światowej

Znaczne zróżnicowanie problematyki i poziomu badawczego we współczesnej geografii sprawia, że trudno jest mówić o jednolitej koncepcji geografii światowej jako podstawy dla porównań.

Sądzę, że ze względu na swój wysoki poziom badawczy reprezentacyjny charakter dla geografii światowej ma geografia anglosaska i szwedzka w zakresie geografii społeczno-ekonomicznej oraz geografia krajów języka niemieckiego i radziecka w zakresie geografii fizycznej.

Polską geografę ekonomiczną rozpatrywaną na tym tle cechuje:

- 1) zainteresowanie własnym krajem i brak studiów nad innymi krajami;
- 2) nadmierna przewaga studiów cząstkowych nad syntetyzującymi;
- 3) niski udział oryginalnych studiów teoretycznych;
- 4) małe zainteresowanie studiami metodologicznymi.

Polską geografę fizyczną natomiast cechuje:

- 1) przewaga podejścia historycznego nad podejściem dynamicznym;
- 2) mały udział studiów eksperymentalnych;
- 3) zupełny brak zainteresowań metodologicznych.

Wpływ geografii polskiej na geografę światową nie jest duży i zasadza się głównie na prestiżu intelektualnym kilku wybitnych uczonych występujących na konferencjach międzynarodowych i biorących udział w pracach Komisji Międzynarodowej Unii Geograficznej. Zbyt mały jest udział publikacji

polskich geografów w czołowych czasopismach geograficznych wydawanych w języku angielskim, posiadających znaczenie opiniotwórcze. Publikacje wydawane w Polsce w języku angielskim są rzadko cytowane. Mimo, że niekiedy zarzuca się geografii polskiej uleganie wpływom geografii zachodniej, geografia polska wykazuje małą absorbcję dorobku teoretycznego geografii światowej, a zwłaszcza anglosaskiej.

2.3.2. Rola geografii polskiej w nauce i społeczeństwie

W okresie powojennym geografia jako dyscyplina akademicka uzyskała w pełni instytucjonalną samodzielność, co przejawia się m.in. w odrębności studiów akademickich oraz stopni i tytułów naukowych. Uzyskała więc miejsce równorzędne z innymi naukami. Znalazło to też swój wyraz we wzroście: 1) liczby studentów geografii oraz osób z dyplomami w zakresie geografii, 2) liczby osób legitymujących się stopniami i tytułami naukowymi, 3) liczby periodyków i serii wydawnictw geograficznych, 4) liczby prac naukowych z zakresu geografii, 5) zwiększeniu udziału geografii w rozwiązywaniu ważnych społecznie problemów. W ostatnich latach (1973-1984) postęp ten uległ jednak zahamowaniu, a bilans tego okresu nie jest zbyt optymistyczny.

Z punktu widzenia zainteresowań innych dyscyplin geografia traktowana jest bądź jako wiedza potoczna, zdroworoządkowa, dostarczająca elementarnych informacji, bądź też jako dyscyplina pomocnicza głównie w postaci metody kartograficznej.

Pozycja geografii w społeczeństwie obniża się. Za stwierdzeniem tym przemawia m.in. zmniejszenie się udziału geografii w nauczaniu szkolnym, mniejsze zainteresowanie studiami geograficznymi, rzadkie rozważanie problemów geografii na forum publicznym. Przyczyny tego stanu są różne. Nieprofesjonalny charakter kształcenia akademickiego w dziedzinie geografii oraz niski udział funkcji praktycznych a wysoki funkcji informacyjno-opisowych zbliża geografę w świadomości społecznej do nauk humanistycznych, ale bez ich opiniotwórczego charakteru i atrakcyjności. Geografia nie budzi też już tego oddźwięku społecznego, jaki wywoływała jako wiedza przedstawiająca obraz świata, gdyż zastąpiły ją w tym prasę i telewizja. Ograniczenie badań do własnego kraju i analityczny charakter wiedzy geograficznej oraz niski poziom wyjaśnienia i niewielki udział geografów w rozwiązywaniu problemów o randze społecznej są dalszą przyczyną słabnącej pozycji geografii.

Generalnie biorąc obecny stan geografii polskiej jest krytyczny. Przejawia się to przede wszystkim w:

1) braku wyraźnie sformułowanych koncepcji metodologicznej i przedmiotowej geografii;

2) niewykorzystaniu możliwości badawczych geografii w sferze poznania środowiska i społeczeństwa w tych aspektach, które znajdują się w zainteresowaniach przedmiotowych geografii oraz w niskiej wrażliwości na bieżące problemy społeczne;

- 3) przewadze potocznego, a częściowo banalnego typu wiedzy geograficznej;
- 4) występowaniu tendencji do utrzymywania się problemowego i metodologicznego „status quo”;
- 5) niskim autorytecie społecznym geografii.

3. PROGRAM ROZWOJU GEOGRAFII POLSKIEJ

Zmiana niekorzystnych tendencji, jakie występują w geografii polskiej, wymaga działań opartych na określonym programie dalszego jej rozwoju. Program rozwoju dyscypliny naukowej należy pojmować jako zespół dezyderatów dotyczących jej założeń filozoficzno-metodologicznych i przedmiotowych, problemów badawczych, metod i narzędzi badawczych oraz warunków społeczno-instytucjonalnych realizacji programu. Program taki powinien być oparty na ocenie stanu dyscypliny oraz na określonych celach jej rozwoju i możliwości ich osiągnięcia.

Sądzę, że należy rozróżnić dwa ujęcia programu rozwoju naukowej dyscypliny: a) program orientacji naukowej (szkoły naukowej); b) program społeczności naukowej (narodowy).

Program orientacji naukowej obejmuje zespół problemów badawczych i sposobów ich rozwiązywania oparty w sposób mniej lub bardziej świadomie na określonych założeniach metodologiczno-przedmiotowych. Ma on z natury rzeczy charakter selektywny, chociaż może dotyczyć całości rozwoju dyscypliny, ale na podstawie zasady spójności koncepcyjno-problemowej przyjmującej, że rozwijanie badań mieści się w ramach przyjętej orientacji.

Program taki konkretyzowany jest i rozwijany przez programy lub projekty badawcze stanowiące określone kierunki badawcze stawiane na gruncie danej orientacji.

Wartość programu orientacji naukowej określa jego funkcja naukotwórcza w danej dziedzinie. Program taki ma charakter postępowy dopóki stawiane na jego gruncie problemy przynoszą nowe interesujące poznawczo i (lub) praktycznie wyniki badawcze. Gdy zaś stają się coraz mniej owocne, program taki degeneruje się. Stąd trudno jest z góry określać okres działalności programu.

Program taki powinien obejmować: 1) określony model filozoficzno-metodologiczny, tj. ideał racjonalności geografii jako nauki określający jej charakter poznawczy; 2) model preteoretyczny, tj. koncepcję przedmiotową; 3) główne problemy badawcze, których rozwiązanie przyczyni się do postępu naukowego; 4) metody i narzędzia badawcze, które umożliwią rozwiązanie problemów oraz pogłębienie wiedzy.

Program społeczności naukowej obejmuje główne kierunki i problemy badawcze przedstawiające strategię rozwoju dyscypliny naukowej w perspektywie 10-15 lat. Program ten powinien 1) integrować wysiłki całej społeczności geografów wokół rozwiązywania problemów o szczególnej użyteczności i mających ważne znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego kraju;

2) realizować postulat jedności i samodzielności geografii jako odrębnej dyscypliny naukowej uznanej akademicko i społecznie w zakresie badawczym i dydaktycznym; 3) zawierać kontynuację tych kierunków i problemów badawczych, których innowacyjny charakter poznawczo i praktycznie nie został wyczerpany.

Program ten powinien wyróżniać się od programu orientacji naukowej respektowaniem zasady pluralizmu i to zarówno w wersji filozoficzno-metodologicznej, jak i przedmiotowej. Pluralizm filozoficzno-metodologiczny przyjmuje, że rozwój dyscypliny naukowej wymaga oparcia się na różnych założeniach filozoficzno-metodologicznych, gdyż postęp nauki opierający się na różnych poglądach otwiera odmienne perspektywy. Pluralizm przedmiotowy głosi, że rozwój dyscypliny naukowej powinien opierać się na różnych preteoriach, gdyż każda z nich uwzględnia różne składniki lub aspekty rzeczywistości.

Droga do opracowania takiego programu wiedzie poprzez wysuwanie propozycji w tej sprawie oraz ich dyskusję i akceptację.

Program społeczności naukowej powinien wyznaczać ramowy charakter norm postępowania badawczego i jakości wiedzy geograficznej, zwłaszcza w zakresie prac na stopnie naukowe.

W oparciu o te założenia przedstawię propozycję programu rozwoju geografii polskiej mającą charakter orientacji krytyczno-naukowej. Propozycja ta obejmie omówienie:

- 1) celów programu,
- 2) składników programu,
- 3) warunków społeczno-instytucjonalnych i materialnych realizacji programu.

3.1. Cele programu

Główne cele, jakie może realizować program dalszego rozwoju polskiej geografii, są sporne. Sądzę jednak, że zasadniczym celem programu rozwoju geografii polskiej powinno być zapewnienie jej dalszego postępu naukowego. Pojęcie i kryteria postępu naukowego wymagają jednak bliższego określenia. Przyjmuję, że postęp naukowy geografii polega na takich zmianach zakresu i treści, które zwiększają jej wartość poznawczą i praktyczną.

Wartość poznawczą geografii określa zawartość informacyjna wiedzy geograficznej, której powiększanie można ujmować jako zmniejszanie się stopnia niepewności w odniesieniu do badanych zjawisk i procesów. Zwiększanie wartości poznawczej nie oznacza jedynie dążenia do powiększenia poziomu ogólności i teoretyczności wiedzy, lecz także jej ścisłości, pewności i prostoty. Wartość praktyczną natomiast określa przydatność dla efektywnych działań w sferze szeroko pojętej praktyki społecznej. Chodzi więc o to, aby wierniej i głębiej opisać i zrozumieć świat, a przez to uzyskać wiedzę bardziej interesującą i pożyteczną.

Zakres badawczy geografii to zbiór problemów, jakie znajdują się w polu widzenia geografii. Treść badawcza zaś to określone rozwiązania tych problemów w postaci uznanych twierdzeń.

Zmiany zakresu nauki spowodowane są uwzględnieniem nowej problematyki i pociągają za sobą wzbogacenie o nowe treści, których konsekwencją bywa z kolei rozszerzenie problematyki. Jednak zmiany treściowe nie muszą prowadzić do zmian jej zakresu, lecz polegać na nowych rozwiązaniach problemów znanych, posiadających wyższą wartość poznawczą i (lub) praktyczną.

W wymiarze poznawczym postęp naukowy geografii może stanowić proces modyfikacji geografii dokonujący się w dwóch aspektach: 1) koncepcyjno-problemowym, 2) metodologicznym.

W aspekcie koncepcyjno-problemowym proces ten polega na zmianie zakresu wiedzy geograficznej poprzez: a) zmianę podstawowych koncepcji geografii jako nauki; b) zmianę problemów badawczych.

Zmiana podstawowych koncepcji geografii jako nauki może dotyczyć jej (1) modelu filozoficzno-metodologicznego, tj. podstawowego ideału racjonalności geografii jako nauki, określającego jej charakter poznawczy, (2) modelu preteoretycznego, tj. koncepcji przedmiotowej geografii, zawierającej jej kategorie i założenia przedmiotowe.

Zmiana problemów badawczych obejmuje stawianie nowych lub zmodyfikowanych pytań poznawczych w dziedzinie geografii, które mogą być rozwiązane na drodze badania.

W aspekcie metodologicznym natomiast proces modyfikacji wiedzy geograficznej polega głównie na zmianie treści wiedzy poprzez stosowanie nowych metod badawczych umożliwiających uzyskiwanie nowych lub lepszych wyników badawczych.

W wymiarze praktycznym postęp naukowy geografii jest związany z modyfikacją wiedzy geograficznej, polegającej przede wszystkim na rozwiązywaniu problemów o szczególnej użyteczności społecznej.

Postęp geografii w wymiarze poznawczym może dokonywać się na różnych poziomach w zależności od aspektu zmian. Najgłębsze zmiany zachodzą wówczas, gdy odnoszą się do podstawowych koncepcji geografii jako nauki, a więc dotyczą modelu filozoficzno-metodologicznego i preteoretycznego. Mają charakter rewolucyjny i prowadzą do przebudowy problemów badawczych geografii. Zmiany problemów badawczych mogą się odbywać na gruncie dotychczasowych modeli filozoficzno-metodologicznych i preteoretycznych. Również postęp metodologiczny, polegający na stosowaniu nowych metod badawczych, może następować bez zmian modeli filozoficzno-metodologicznych i preteoretycznych. Jednak brak nowych interesujących wyników badawczych, mimo prób stawiania nowych problemów i zmiany metod, stanowi przesłankę wyczerpywania się płodności modelu filozoficzno-metodologicznego i (lub) preteoretycznego i konieczności przebudowy podstaw geografii.

Koncepcja dalszego postępu naukowego geografii jako głównego celu programu rozwoju geografii ma charakter społecznie zaangażowanej, gdyż oprócz wymiaru poznawczego obejmuje wymiar praktyczny przez zastosowanie i

wykorzystanie wiedzy geograficznej dla rozwiązywania problemów o szczególnej użyteczności społecznej.

Realizacja tego celu stanowi warunek podniesienia pozycji geografii w nauce i zwiększenie prestiżu geografii w społeczeństwie.

3.2. Składniki programu

Zasadniczymi składnikami programu są: a) koncepcja geografii jako nauki zawierająca model filozoficzno-metodologiczny i przedmiotowy, b) główne kierunki i problemy badawcze i c) metody i narzędzia badawcze.

3.2.1. Koncepcja geografii jako nauki

Najgłębszym składnikiem programu rozwoju polskiej geografii jest jej model filozoficzno-metodologiczny.

Postęp poznawczy geografii wymaga pozostania jej w ramach metodologicznych nauki, której wzorce ukształtowały się na gruncie nauk przyrodniczych i społecznych. W tej sprawie nie musimy szukać wzorców w neopozytywizmie lub poperyzmie, lecz w polskiej szkole metodologicznej wywodzącej się ze szkoły warszawsko-lwowskiej (J. Łukasiewicza, T. Kotarbińskiego, K. Ajdukiewicza, T. Czyżewskiego), która dostarcza właściwych koncepcji metodologicznych opartych na założeniach realistyczno-krytycznych. Oczywiście takie ujęcie nie ma charakteru licencyjnego, gdyż koncepcje polskiej szkoły metodologicznej były oryginalne.

Sądzę, że dalszy rozwój geografii polskiej powinien się odbywać w ramach takiego modelu filozoficzno-metodologicznego, który zapewni jej rygory naukowości określone na gruncie współczesnej filozofii nauki w sposób uwzględniający specyfikę geografii, ukształtowaną w toku jej rozwoju. Model taki zakłada, że podstawową wartością nauki jest racjonalne i krytyczne poznanie pojęciowe rzeczywistości, zmierzające do uzyskania sądów prawdziwych, które są intersubiektywnie sprawdzalne i komunikowalne. Mimo że prawdziwość sądów nie jest wartością efektywną, to jednak musi stanowić ideał poznawczy nauki, gdyż bez niego nauka traci swój autonomiczny sens.

Założenia te, stanowiące podstawę budowy racjonalnego i krytycznego programu geografii, kryją pogląd, że istota nauki lub ściślejsz nauk empirycznych jest taka sama we wszystkich dziedzinach, chociaż w różnym stopniu zbliża się do wzorca, głównie na skutek odmienności przedmiotu badań.

W ujęciu takim geografia powinna stanowić wiedzę o możliwie maksymalnej zawartości informacyjnej pojmowanej jako zmniejszanie niepewności rozpatrywanych stanów rzeczy, a co za tym idzie zwiększenia pewności, ścisłości, ogólności i prostoty wiedzy geograficznej, budowanej według zasad racjonalnego i krytycznego postępowania badawczego. Wiedza taka powinna służyć diagnozowaniu i wyjaśnianiu oraz przewidywaniu zmian tych składników sfery rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, które są przedmiotem geografii oraz efektywnej działalności praktycznej, dotyczącej utrzymywania lub przekształcania rzeczywistości.

Taki model geografii powinno więc cechować: 1) dążenie do uzasadnionego poziomu teoretycznego; 2) przestrzeganie rygorów metodologicznych dotyczących kontroli empirycznej twierdzeń i obiektywności wiedzy; 3) uwzględnienie składowa aksjologicznego oraz 4) harmonijna realizacja zarówno wartości poznawczych, jak i praktycznych.

Przestrzeganie rygorów metodologicznych nie należy interpretować jako stosowania i rozwijania metod ilościowych. Stosowanie ich musi mieć charakter instrumentalny, a nie technikocentryczny, tj. dogodnego i skutecznego narzędzia naukowego, nie narzucającego rodzaju rozwiązywanych problemów.

Uwzględnienie składowa aksjologicznego powinno polegać na takim wartościowaniu określonych stanów rzeczywistości, które będzie opierać się na kryteriach wartościowania opracowanych w ramach systemu naukowego geografii.

Realizacja wartości praktycznych nie oznacza wąskiego praktycyzmu sprowadzającego się do rozwiązywania problemów o bezpośrednim znaczeniu praktycznym, tj. projektowania, lecz społecznego zaangażowania geografii.

Koncepcji organizującej pole badawcze geografii i problemów naukowych stawianych na jej gruncie należy upatrywać w tych własnościach i relacjach realnych (oddziaływaniach), tj. strukturach, które tworzą lub warunkują organizację przestrzenną świata jako systemu globalnego „przyroda - społeczeństwo” i jej zróżnicowanie. Procesy tworzenia, utrzymywania się i rozpadu tych struktur determinują organizację przestrzenną systemów geoprzyrodniczych i społeczno-ekonomicznych, ich kształtowanie i wzajemne oddziaływanie. Odmienność procesów i stałości struktur systemów geoprzyrodniczych i społeczno-ekonomicznych oraz charakteru ich prawidłowości określa problematykę geografii przyrodniczej (fizycznej) i społeczno-ekonomicznej oraz różnice metodologiczne.

Ujęcie takie przedmiotu badań łączy podejście przestrzenne ze środowiskowym, rozwiązuje opozycję procesu i struktury i ma charakter systemowy.

Konkretyzacja tej koncepcji na gruncie geografii musi uwzględniać dwie sprawy: 1) dużą złożoność obiektów będących przedmiotem badań; 2) społeczny charakter części tych obiektów. Pierwszy aspekt prowadzi do systemowego ujmowania przedmiotu badań i jego konsekwencji metodologicznych, drugi do uwzględniania specyfiki badania własności społecznych.

Konsekwencją systemowej interpretacji przedmiotu badania jest: a) podejście antyredukcjonistyczne związane z dążeniem do poznania swoistych własności złożonych całości niesprowadzalnych do własności elementów, b) przewaga podejścia rozwojowego i funkcjonalnego nad przyczynowym, c) duża rola modelowania symulacyjnego i matematycznego.

Z kolei konieczność uwzględnienia specyfiki sfery społecznej wymaga wprowadzenia koncepcji wartościowania i współczynnika humanistycznego, tj. uwzględnienia tego, że zjawiska społeczne cechuje ich świadome doświadczanie.

3.2.2. Główne kierunki i problemy badawcze

Formułowanie nowych problemów badawczych stanowi twórczy element nauki z trudem poddający się programowaniu. Nowe problemy badawcze są bowiem dziełem wybitnych jednostek i tworzy się je w toku rozwiązywania problemów już postawionych. Stąd też trudno sformułować jeszcze zestaw takich problemów. Ograniczę się do przedstawienia postulatów dotyczących ich założeń i charakteru jedynie dla geografii społeczno-ekonomicznej.

W zakresie geografii społeczno-ekonomicznej należy dalej rozwijać badania przestrzennej organizacji terytorialnej systemu społeczno-gospodarczego kraju oraz jego podsystemów w przekroju regionalnym i gałęziowym. Konieczne jest jednak rozszerzenie zakresu badań, a mianowicie objęcie nimi oprócz sfery gospodarczej i technicznej również sfery społecznej oraz uwzględnienie perspektywy normatywno-wartościującej.

Rozszerzenie badań na sferę społeczną wymaga uwzględnienia podejścia socjologicznego, a w szczególności badania roli procesów interakcji społecznej (dystansu społecznego, akomodacji, asymilacji, konkurencji, konfliktów) w tworzeniu społeczności terytorialnych i ruchliwości i uwzględnienia aspektu świadomości społecznej, a więc wyobrażeń ludzi (lub grup) o sobie i ich środowisku i jej przemian.

Uwzględnienie perspektywy normatywno-wartościującej polega na rozpatrywaniu przestrzennej organizacji systemu społeczno-gospodarczego z punktu widzenia określonych wzorców normatywnych, a w szczególności zasad ładu przestrzennego i warunków jego realizacji i korzyści stąd płynących.

W sferze gospodarczej należy silniej rozwijać badania dotyczące lokalizacji działalności ekonomicznej (przemysłowej i usługowej) oraz warunków regionalnych i lokalnych rozwoju produkcji.

W sferze infrastruktury technicznej - stanu systemu transportowego i jego wpływu na rozwój gospodarczy oraz wyposażenia materialno-technicznego miast i wsi.

W sferze społecznej - zróżnicowania ruchliwości, warunków i poziomu życia ludności ze szczególnym uwzględnieniem stanu i tendencji rozwojowych ludności wiejskiej.

Kontynuacji wymagają badania poziomu rozwoju regionalnego, w wyższym stopniu dotyczące jednak poznania mechanizmu rozwoju ekonomicznego, a zwłaszcza współzależności rozwoju.

Wreszcie bardzo duże znaczenie ma rozwój badań dotyczących czynników i barier rozwoju społeczno-ekonomicznego uwarunkowanych stanem i zasobami środowiska przyrodniczego człowieka i płynących stąd zagrożeń.

3.2.3. Metody i narzędzia badawcze

Dokonanie dalszego postępu poznawczego w geografii polskiej wymaga udoskonalenia metod badawczych, które w sposób bardziej efektywny pozwolą rozwiązywać stare i nowe problemy naukowe i uzyskać lepszą „jakość” wiedzy wzbogacając jej wartość poznawczą i użyteczność praktyczną. Może to się

wydawać paradoksalne, ale zachodzi konieczność zwiększenia roli obu głównych składników wiedzy geograficznej - faktycznego i teoretycznego.

Tak więc program postępu metodologicznego powinien objąć następujące zagadnienia:

- 1) rozwoju teorii,
- 2) modelowania,
- 3) metod ustalania danych faktycznych,
- 4) metod analizy oraz testowania.

Postęp teoretyczny jest najtrudniej programować, gdyż ma on charakter heurystyczny i jest wynikiem szczególnej inwencji. Jedną z zasadniczych trudności związanych z rozwojem teorii wyjaśniających zjawiska społeczno-ekonomiczne jest konieczność dostosowania ich do specyficznych warunków rozwoju naszego kraju. Trudności te są mniejsze w przypadku budowy modeli teoretycznych, zwłaszcza matematycznych, mających ramowy charakter, których zastosowanie następuje przez konkretyzację empiryczną zmiennych.

Należy mocno podkreślić, że zarówno teorie jak modele teoretyczne o charakterze wyjaśniającym, dotyczące zakresu zainteresowań przedmiotowych geografii, nie mogą ujmować zjawisk w postaci abstrakcyjnych kategorii mających zastosowanie we wszystkich przypadkach czasu i przestrzeni, jak to jest w fizyce, gdyż odnoszą się one do określonej epoki historycznej.

Budowa lub adaptacja modeli, zwłaszcza modeli matematycznych, wydaje się najbardziej efektywnym narzędziem zarówno postępu teoretycznego, jak i empirycznego w geografii polskiej. Dotychczasowy postęp w tym zakresie rokuje dobre szanse. Obok modelowania rekonstrukcyjno-opisowego zachodzi jednak potrzeba rozwoju modeli normatywnych, w tym również optymalizacyjnych. W przeciwieństwie do modeli rekonstrukcyjno-opisowych modele normatywne dotyczą tego co powinno być i wykorzystują do tego obok faktów również sądy wartościujące.

Największe znaczenie dla poważnego postępu badawczego w geografii polskiej ma jednak postęp w metodach ustalania danych faktycznych. Składnik faktyczny stanowi ciągle jeszcze słabe ogniwo postępowania badawczego. W większości przykładów dane faktyczne nie pozwalają dokonać weryfikacji empirycznej wartościowych poznawczo hipotez i modeli.

W sferze badań zjawisk społeczno-ekonomicznych znaczne szanse postępu w ustalaniu cennych poznawczo faktów stwarza wprowadzenie rygorystycznych technik obserwacji terenowej, opartych na wywiadzie i ankiecie. W sferze badań przyrodniczych - rozwój stałych stacji obserwacji terenowych i operowanie eksperymentem naturalnym i symulacyjnym oraz metod teledetekcji i fotointerpretacji. Poważne znaczenie może też mieć rozszerzenie i dostosowanie do potrzeb problemowych geografii statystyki państwowej i systemu informacji.

Ściśle z tym związany jest dalszy postęp w metodach analizy oraz testowania statystycznego. Poważne możliwości w tym względzie ma zarówno adaptacja metod już rozwiniętych w geografii anglosaskiej, jak i z innych dziedzin, głównie ekonometrii i taksonomii numerycznej.

Postęp naukowy geografii jest uzależniony nie tylko od zmian w strukturze wewnętrznej geografii, lecz także od ukształtowania jej warunków społeczno-instytucjonalnych i materialnych. Zagadnienie to pominę jednak, gdyż zostało przedstawione w artykule Z. Chojnickiego, L. Starkla i A. Wróbla. (1986).

LITERATURA

Chojnicki Z., Starkel L., Wróbel A., Główne kierunki rozwoju polskiej geografii, Przegląd Geograficzny, 58,3, 1986, 323-338